

Ma már Magyarországon is egyre több társadalomkutató – szociológus, filozófus, történész, közgazdász – ismeri Bielefeldnek, ennek az észak-rajna-vesztfáliai középvárosnak a nevét. Szaporodó ösztöndíjas utak, látogatások, közös kutatások, együttműködési szerződések és személyes kapcsolatok jelzik: a magyar társadalomtudomány is lassan-lassan bekerült Bielefeld vonzáskörzetébe.

A bővülő kapcsolatok hátterében a bielefeldi egyetem és azok a kutatóintézetek állnak, amelyek vagy az egyetem intézményeiként, vagy önálló kutatóintézetekként – ám az egyetemmel szoros kapcsolatban – a városban, illetve annak környékén működnek. Bielefeld ma a Német Szövetségi Köztársaság tudományos életének egyik jelentős központja. S mindenek eredője, origója és kiindulópontja az egyetem.

Az egyetemet reformegyetemként alapították 1969-ben. A bielefeldi reformnak több lényeges és számunkra is tanulságos összetevője van. Többek között érdemes említést tennünk arról, hogy az eredeti – és megvalósult – elképzelés szerint az egyetem minden vonatkozásban a tanulás, a tanítás és a kutatás egységére épül. A koncepció tükröződik a tantervekben, de megmutatkozik az egyetem pénzügyi finanszírozásában is. Szólnunk kell az egyetem köré – ugyancsak e koncepció jegyében – kiépülő intézményekről, így a kísérleti alsó- és középiskoláról, az interdiszciplináris kutatóközpontról, amelyek lehetővé teszik az egyetem kutatási eredményeinek és elképzeléseinek megmértését, kipróbálását, s nagyon gyakran alkalmazását is.

Mindezek hátterében tudatos, a tudományra és kutatásra épülő társadalmi innovációs törekvés húzódik meg. Az egyetem hallgatói úgyszólván azonnal megismerkednek a leg-

újabb kutatási eredményekkel – a legjobbak részt is vesznek a kutatásokban –, így „helyzeti” előnyük van a munkaerőpiacon. Megéri tehát az egyetem diákjának lenni. Az előny, ami a Német Szövetségi Köztársaság más egyetemein végzett diákokkal szemben jelentkezik, később a foglalkozási versenyhelyzetben tőkésíthető.

Jelenleg az egyetem 56 szakon kínál diplomát, és 25 szakágban teszi lehetővé a doktori fokozat megszerzését. 12 karra lehet beiratkozni, köztük természettudományi karokra is.¹

Az egyetem 13 ezer hallgatójának egy – valóban csak felsőfokú jelzőkkel illelhető – könyvtár áll a rendelkezésére. A katalógusrendszer és az osztályozás egyik szülőatyja Niklas Luhmann, a szociológia kar világhírű professzora volt.

A „reformegyetem” gyakorlata nemcsak az egyetemi oktatás szerkezetében mutatkozik meg, hanem a hallgatók szociális összetételében is megjelenik. Az első elképzelések szerint „olcsó” és elsősorban a társadalom alsóbb és középrétegeinek gyermekeit befogadó egyetemet akartak alapítani. A kiindulópont sikeres volt, bár mára már – párhuzamosan a Szövetségi Köztársaság társadalmának átrétegződésével – némileg módosult a hallgatók összetétele.²

Míndezektől függetlenül 1986–87-ben a téli szemeszterben a hallgatók 20%-a volt munkásszarmazású, 36%-a alkalmazotti, 20%-a hivatalnoki rétegből, és ugyancsak 20%-uk az önállóan gazdálkodók társadalmi csoportjából származott.

¹ A bielefeldi egyetem fakultásai a következők: biológia, kémia, történettudomány és filozófia, nyelv- és irodalomtudomány, matematika, pedagógia, fizika, jogtudomány, szociológia, közgazdaság-tudomány, pszichológia és sporttudomány, teológia-földrajz-művészet és zenetudomány, Universitätsbericht. Universität Bielefeld, 8 N^o, 1985–86.

² Erről szemléletes áttekintést ad a táblázat.

zott. Természetesen a karok között is kialakultak különbségek, azonban e trendek mindegyik karra érvényesek.

A hallgatók összlétszáma a nyolcvanas évek második felében az 1984–85-ös csúcs alatt maradt ugyan, azonban még így is 13 ezer fő körül mozog.

Aki először lép be az egyetem épületébe, valószínű, az „ipari üzem” kifejezésre gondol. Valóban, az épületek kiépítése – például a menzán futószalag szállítja a tálcákat – visszatükröz valamit az ipari társadalmak hatvanas éveinek értékrendszeréből és elképzeléseiből. E gigantikus üzem fenntartása a költségvetésből évi 16 millió DM-t igényel, amihez még a különböző kutatási megrendelésekből befolyó összegek jönnek. Mára azonban ezek az épületek a minőségi tudományos munka színtereivé nőttek ki magukat. Az egyetem 20 éve működik, ezalatt az idő alatt generációk léptek ki diplomával a kezükben: a hajdani diákok legkiválóbbjai professzorokká lettek. A bielefeldi modell a gyakorlatban bizonyította életképességét.

A modell összefoglaló értékei a következők: a reformszellem, a tudatos innováció, a szociális érzékenység, az interdiszciplinaritás és magas szintű kutatási tevékenység. Természetesen mindez jellemzi az egyetemen belül központi szerepkört betöltő Szociológiai Kar munkáját is. A Szociológiai Karnak az egyetem alapítói az egyetem „általános szellemének” képviselője mellett még sajátos és speciális szerepet is szántak.

Az egyik ilyen karra szabott különleges feladat a „szociologizálás” elősegítése és megvalósítása.³ Azaz a szak-társas-

³ E témáról lásd: Studienreform an der Fakultät für Soziologie Dokumentation und Erläuterungen der Lehrpläne und Prüfungsordnungen. UNI Bielefeld, 5 N^o. Schriften zum Aufbau einer Universität. 1973.

A bielefeldi egyetemi hallgatók édesapjának foglalkozása az 1985-86-os tanévben

A bielefeldi egyetem fakultásai	Munkás	Alkalmazott	Hivataltalok	Önállók.	Egyéb	Összesen abszolút számban (100%)
Biológia	18,6	36,6	19,7	17,7	7,4	1148
Kémia	23,1	36,6	16,8	17,3	6,2	566
Történettudomány és filozófia	19,0	33,5	19,6	18,7	9,2	979
Nyelv- és irodalomtudomány	16,0	35,4	19,4	18,8	10,4	2083
Matematika	21,5	27,7	17,1	15,3	8,4	544
Pedagógia	19,9	33,3	19,1	18,2	9,5	1213
Fizika	19,8	33,6	21,1	18,5	7,0	459
Jogtudomány	13,8	37,3	21,8	19,7	7,4	1729
Szociológia	19,8	33,2	20,2	17,1	9,7	1098
Közgazdaság-tudomány	15,5	37,9	14,3	25,1	7,2	1703
Pszichológiai és sporttudomány	18,0	36,5	16,8	19,2	9,5	1142
Teológia-földrajz-művészet és zenetudomány	14,4	35,6	11,6	20,6	7,8	334
Összesen:	17,6	35,8	18,8	19,3	8,5	12998

Forrás: Universitätsbericht, UNI, Bielefeld, 8 N°, 1985-86.

dalomtudományok kutatásába, oktatásába a szociológiai szemléletmód és módszertan „bevitel” és érvényesítése. Ezt előmozdítja a Szociológiai Kar nyitottsága: más szakok hallgatói adminisztratív korlátozások (felvétel stb.) nélkül órákat és szemináriumokat vehetnek fel a Szociológiai Karon, sőt az első szakjuk befejezése után a Szociológiai Karon másoddiplomát is szerezhetnek. Az említett törekvést szolgálta azoknak a társadalomkutatóknak, professzoroknak a meghívása, az egyetemre „telepítése” is, akik társadalomtudományi kutatásaikban a szociológia szemléletmódját és módszerét alkalmazták. Ilyen kiváló tudós például Jürgen Kocka, aki a Történettudományi Karon dolgozik.

A Szociológiai Kar másik fontos feladata – akárcsak az egyetemé – a „gyakorlati orientáltság” előmozdítása. A képzés kiindulópontja az, hogy a szociológiai elemzőmunkára az élet, a társadalom, a gazdaság minden pontján szükség van. Ezért valamennyi hallgatót fel kell készíteni az elemző munkához szükséges tudással, az elméleti – teoretikus, történeti – alapokkal éppúgy, mint a módszertani eljárások ismeretével. Természetesen ehhez a nagy és a személyi számítógépek elterjedt és hatékony alkalmazása szükséges, mint ahogy arra a nagyfokú induló tőkére is szükség volt, ami az egyetem üzetét „beindította”.

A szociológus diplomával kibocsátott hallgatók képzése két szakaszból áll. Az alapidőszak a hallgatók számára egy szigorúan szabályozott, előírt és kötelező programot jelent, amelyen belül azonban vannak bizonyos változások-váláztatások. Szociológiatörténet, az empirikus módszertan alapjai, a gazdaság és a társadalomszerkezet ismeretére orientáló stúdium éppúgy megtalálható a programban, mint a jogot, az ipart, a társadalom irányítását, a közigazgatást bemutató előadások és szemináriumok.

A „főképzési” időszakban a szabad választás korszaka köszönt a hallgatókra. Az előadások látogatása mellett lehetőségük nyílik arra is, hogy kutatásokhoz kapcsolódjanak, terepmunkát végezzenek, vagy teammunkában vegyenek részt. A szemináriumok sem a magyarországi alapelvek szerint szerveződnek. Mivel az egyetem tudományos központ, így a legújabb tudást és eredményt – ha máshol született – oda kell vinni. Ennek megfelelően a szakok előadói, professzorai nemritkán maguk is órákat szerveznek, vendégelőadókat hívnak meg nemegyszer éppen a saját egyetemről, karról. A háttérben levő értékválasztást úgy vélem, nem nehéz felismerni: a tudás is kollektív cselekvési szinten szervezhető és szerezhető meg, ugyanakkor egyénileg is tökélesíthető érték.

A nem szociológia szakos hallgatók oktatási programját más elvek szerint állították össze. A fő szempont azonban ez esetben is a választhatóság, a hallgatói autonómia.

A Szociológiai Kar, amelynek jelenleg – szakos, nem szakos összesen – 1200 nappali tagozatos hallgatója van, alapfeladatának megfelelően a továbbképzésben és a másod-diplomás-képzésben is fontos szerepet játszik. Mivel rugalmas oktatási rendszerről van szó, és a társszakmák még „közel” is vannak – jogi, közgazdasági kar pl. – a másod-diplomaszerzés és továbbképzés szinte természetes. Az interdiszciplinaritásnak – mint a bielefeldi modell egyik lényeges elemének – azonban a hallgatókon kívül más fontos szervező elve is van. Így például közös könyvek, kutatási beszámolók, konferenciák, együttes kutatások teszik élővé a tudományos kapcsolattartást. E széles körben kiépített hatásnak is tulajdonítható, hogy mára a bielefeldi egyetem Szociológiai Kara a nyugat-európai szociológiai élet egyik központjává vált. Jelzi ezt a külföldi hallgatók számának növekedése is, illetve azoknak a hallgatóknak az egyetemre áramlása, akiknél a biele-

feldi modell – a szakszerűség, a gyakorlatorientáltság – a munkaerőpiaci helyzetükön javítana.

Feltétlenül szólnunk kell a Szociológiai Kar kutatásairól. E kutatások nemcsak a finanszírozási források miatt fontosak, hanem e kutatások a karon folyó oktató és kutató munkának integráló terepei. A kutatási irányok száma 1983–84-ben 117 projekt volt, amit különböző alapítványok, szervezetek – köztük nemzetközies is – finanszíroznak, de a – helyi, tartományi és a szövetségi – kormányzat is a megrendelők között van. A kutatási összeg 1983–84-ben 4,5 millió DM volt⁴ – ez természetesen csak a Szociológiai Karé –, ami már lehetővé teszi a nyugodt alkotómunkát.

A főbb kutatási témák 1988-ban a következők voltak: A kutatások élén három nagy témacsoport állt. Az első témacsoport a „Munka jövője”, a második a „Fejlődő országok szociológiája”, a harmadik témacsoportnak a „Társadalmi problémák és helyi politikák” a címe.

A „Munka jövője” című kutatási irány, amelyből kötetünkben az anyag gerincét válogattam – a modern ipari társadalmak alapproblémáit elemzi, a munka–ipari kapcsolatok – társadalmi intézmények és viszonyok konfliktusát és folyamatait. A kutatások a munkaerőpiacra, a politikai viszonyok tudományt és technikát befolyásoló hatására, a munkaszervezeti innováció szociológiai problémáira koncentrálnak.

A projekt eredményei közé tartozik, hogy mára Bielefeldben alakult ki a munkaerőpiac és a foglalkoztatási viszonyok egyik legszínvonalasabb kutatási központja. E kutatási együttműködés alkalmat ad más ipari kultúrák viszonyainak, kapcsolatainak feltárására is.

⁴ Forschungsbericht 1983/84. Schriftenreihe Wissenschaft, 12 N°. UNI Bielefeld, 1986. 396. o.

A kutatási irányzat előkészítésének és kiépítésének egyik legfontosabb oka a nyugati ipari társadalmak mélyén lezajló társadalmi változások voltak. A hetvenes években a nyugat-európai típusú társadalmakat mint munkatársadalmat (Arbeitsgesellschaft) határozták meg, és e fogalmi definíció szerint kerültek az elemzések és a szociológiai leírások középpontjába. A társadalmi konfliktusok azonban – a munkanélküliség, a szociális átrétegződés, a környezetszennyezés – kikezdték a társadalmi identitás szerveződésére is alapul szolgáló értékrendet. Mi a helyzet tehát a munkával, az ipari viszonyokkal, az „Arbeitsgesellschaft” alapjával? Válaszul születtek könyvek, tanulmányok és kutatások. Mindezek során egyre több tudás, empirikus megfigyelés, tényanyag gyűlt össze a társadalomról, annak ipari kapcsolatrendszeréről, a technológiai folyamatokról. Kötetünkben ezekből az eredményekből nyújtunk az olvasónak egy korántsem teljes, ám reprezentatív válogatást.

A kutatások és az oktatás nem nélkülözi a jól képzett, szakmailag felsőfokon álló kutatókat. Az egyetem szociológiai karán olyan kiváló professzorok dolgoznak, mint Niklas Luhmann, Claus Offe, Otthein Rammstadt, Günter Schlee, Gert Schmidt, Helmut Wilke, Johannes Berger. A Szociológia Szakon harminckét professzor dolgozik.

Mellettük tudományos munkatársak és kutatók tevékenykednek. Az egyetem sajátossága, hogy az egyes státusokkal rendelkezők a státuscsoporton belül mind a kinevezés, mind a felmentés, mind az alkalmazás tekintetében önállósággal rendelkeznek. Így például a professzorok csoportja dönt a professzori kinevezésekről, az egyetemi munkatársak pedig a munkatársi csoportba történő felvételtől. E sajátos „Mitbestimmung” is természetesen számos előnnyel – az autonómiából fakadó teljesítményelv elismerésével – és számos hát-

ránnyal jár – megtörhet egy-egy tudományos karrier. Mindezenre e sajátos „személyzeti” politika is a „bielefeldi modellhez” hozzátartozik.⁵

A szociológia, amely a hatvanas években óriási társadalomkritikai mondanivalóval rendelkezett, a bielefeldi modellben kiegészült a tudományos tudás szakszerű és szakmai értékeivel. Legalábbis a kart és az egyetemet elhatározó szándékok szerint. A fejlett ipari társadalom viszonyainak kritikai elemzése csak a szociológiai tudás empirikus és teoretikus lehetőségeinek mozgósításával lehetséges – állapította meg J. Matthias az NSZK szociológiatörténetét vizsgálva.⁶ A bielefeldi koncepció tehát egy sajátos kiütkeresés a technokrácia és a kritikai társadalomtudomány antinómiájából. Olyan értelmiségi magatartási modell, amely a modern ipari vagy posztmodern társadalmak kihívására született meg, ám értékei, normái bevonultak az oktatásba, a kutatásba, azokba a szellemi termékekbe, amelyek a Bielefeldi Műhelyből származnak.

A tanulmányok és üzenetük

Kötetünk az ipari társadalmak általános kérdéseinek tárgyalását követően az egyes társadalmi intézményeket, illetve a konkrét társadalmi folyamatokat mutatja be. Természete-

⁵ „Mitbestimmung”. Szó szerinti értelmezésben „együtt-döntést”, „együtt-cselekvést” jelöl. Azonban e fogalom – különösen a „Mitbestimmungsgesetz” után – legújabb értelmezése az ipari és nem ipari munkaszervezetben kialakult munkavállalói autonómiát és jogosultságot, illetve ezek lehetőségét jelenti.

⁶ Matthias, J.: Soziologie in der Bundesrepublik. Megjelent: Gegenwertskunde. Idézi: Hurrelmann, K.: Zur Studienkonzeption und zu den Konstruktionsprinzipien der Lehrpläne Schriften zum ... 5 N°.

sen bizonyos problémáknál – pl. a foglalkoztatottság alakulása – e szerkesztési alapelvet nem lehetett szigorúan betartani, ám ennek ellenére, úgy vélem a kötet egységes gondolati ívre épül fel. Ez pedig a modern társadalom – ipari társadalom – egyik alapproblémájának, az ipari munkának (és következményeinek) mint társadalmi folyamatgyüttesnek az elemzése.

A kötet első tanulmányát is iparszociológus írta. Gert Schmidt évekig a német Iparszociológiai Társaság elnöke volt, 1985 és 1989 között pedig a Szociológiai Kar dékánja. Kutatási területe az ipari folyamatok összehasonlító elemzése, a nyugat-európai társadalmak ipari mintáinak vizsgálata.

Természetesen sem a bevezető tanulmány ismertetésekor, sem a továbbiakban nem szándékozom az írárok tartalmi kivonatát adni, azonban néhány gondolati, elméleti problémát – főleg a tanulmányok szociológiai háttérének pontosabb bemérése miatt, ami pedig óhatatlanul az írárok rövid összefoglalásával jár – szükségesnek tartok ismertetni.

Gert Schmidt Racionalizáció és politika – néhány megfontolás a modern kapitalista társadalmak ipari viszonyai változásának vizsgálatához című tanulmányában mint iparkutató összegzi azokat a fontosabb szociológiai-elméleti kérdéseket, problémákat, amelyeket az ipari/tőkés társadalmak utóbbi néhány éve-évtizede felvetett. Ez az elméleti „kísérlet” maga is „bielefeldi hagyomány”, azaz annak a kritikai-teoretikus látásmódnak a terméke, amely a szakszociológiai analíziseket a társadalom úgynevezett „alap”- kérdéseivel kapcsolja össze.

A bevezető írás kiinduló problémája az, hogy mit is jelent a modern ipari – avagy posztmodern, kommunikációs stb. – társadalom szempontjából az a tény, hogy az ipari viszonyok

hagyományos konfliktusai „kimerültek”, átalakultak, s létrejött egy több szinten végbemenő szervezeti érdekegyeztetés? Egyáltalán e helyzet értelmezhető-e olyan fogalmakkal, mint tőke és munka ellentéte stb.

Az írás nem teoretikus alapon, tehát nem filozófiai axiómák perspektívájából – vagy perspektívtávlanságából – óhajtja e kérdést megválaszolni. A válasz alapja az ipari viszonyok, illetve kapcsolatok szociológiai tényanyaga. Az a tényanyag, amelyet a kutatások az elmúlt negyven év során felhalmoztak, s amelyet nem kellőképpen interpretáltak – vagy félreértelmeztek. Így Schmidt gyökeres iparszociológiai látásmódváltozást sürget, s ennek mindjárt meg is adja a lehetséges alapjait.

Ehhez a kiindulópont a racionalizáció „harmadik típusának” fogalma. Létezik ugyanis a technikai és a szervezeti racionalizáció mellett – mondja Schmidt – szociális racionalizáció is, amely a társadalom közügyeinek igazgatását, és annak különös ágát, a politikát érinti. E szociális racionalizáció magában foglalja a „társadalmi cselekvések és szocio-kulturális integráció növekvő kalkulálhatóságát”.

A szociális racionalizációra építve a munkában keletkező konfliktusok beilleszthetőek a társadalom mára már megváltozott – „más típusú” rész-rendszeribe. Ez a „más típus” azt jelenti, hogy a kulturális összefüggések, a lokális viszonyok, a társadalmi szerveződések új szinterei másként dolgozzák fel az ipari rendszerből fakadó konfliktusokat, s másként juttatják vissza a megoldásokat és „témakezeléseket” az ipari termelőrendszerekbe, mint ahogy az eddig, a „klasszikus” ipari modellek esetében történt.

Mindezeknek a folyamatoknak a társadalmi következményeit elemezve a tanulmány nem tudja értelmezni, sőt elveti azokat a – társadalomtudományi-ideológiai aspektusból fa-

kadó – megfontolásokat, amelyek az ipari kapitalizmus csőd-jéről, eldologiasodásáról szólnak. Ugyanis az ipari rendszerek – osztársadalmi és belső – „rendszeracionalitása” – állítja Schmidt –, nemcsak az „uralkodó uralom”, hanem az „ellenhatalom” kiindulópontjává is válnak. A társadalmi értékek síkján, a cselekvési normák szintjén belépő szabályozás – pl. a munkafolyamat társadalmi idejének és terének új tagolódása – mindenképpen semlegesíti a „tőke” – jócskán megcsappant – hatalmát. A tanulmány az ipari rendszerek új és nagy ellentmondását abban látja, hogy azok „az érdekek és szociális innovációk mobilizációját egyfelől garantált módon lehetővé teszik, másfelől ugyancsak garantált módon megakadályozzák”.

Az akadályok abban a társadalmi szervezeti érdekérvényesítési folyamatban hordódnak ki és érvényesülnek, amelynek alapja éppen a szociális racionalizáció.

Az írás az iparszociológia problémarendszerének újragalmazását ebben az elméleti keretben képzei el. Azokat a kutatásokat, amelyek a tényanyag hivatkozásának alapját képezik, nemcsak Bielefeldben folytatták, hanem a Szövetségi Köztársaság más pontjain és intézményeiben is. Érdemes ezeket a munkákat és kutatásokat is megismerni, mivel olyan iparszociológiai szemléletmód és kutatási modell tárul elénk, amely „szokatlan” a hazai szociológiai életben. A kutatások ugyanis nem a mikrostruktúrák „alracionalitásának” esélyeit vizsgálják – amellet, hogy ilyen is van –, hanem a társadalomnak mint cselekvési rendszernek a szerveződésére kíváncsiak olyan viszonyok között mint amilyenek az ipari viszonyok.

Claus Offe, kötetünk második írásának egyik szerzője, világhírű kutató. Niklas Luhmann mellett (aki csak azért nem szerepel a könyvünkben, mivel egy válogatást munkáiból

éppen most készítenek elő magyar kiadásra) ő az, aki a bielefeldi műhelyt a széles – filozófus, ideológus, teoretikus – értelmiségi közönség előtt is reprezentálta. Sajnos erről már csak múlt időben írhatunk, mivel majd egy évtizedes bielefeldi oktatómunka után Offe megvált az egyetemről, és – kutatócsoportjával együtt – Brémába tette át a székhelyét.

Offe munkássága szerteágazó. A széles értelemben fel-fogott társadalomelmélet mellett konkrét kutatások résztvevője és szereplője. A munkaerőpiac társadalomgazdaságtana és a munkavállalók hátrányos helyzetű csoportjai című tanulmány, amelyet munkatársával, Karl Hinrichsszel közösen írt, és amelynek lényeges részleteit kötetünkben szerepeltetjük, Offe munkaerőpiacról vallott nézeteinek csak egy részét tartalmazza. Ahogy azt a korábbiakban említettem, a bielefeldi kutatások egyik központi problémája a munkaerőpiac. Offe ezúttal azonban nem statisztikai számsorokat helyez vizsgálódásának középpontjába, hanem a munkaerőpiac intézményének tőkés társadalmi dinamikájára kíváncsi.

Offe, illetve Hinrichs elméleti kiindulópontja különbözik Gert Schmidttől. (Itt jegyezzük meg, hogy a bielefeldi modellhez a sokoldalú, különböző „ipari társadalom”-értelmezések is hozzátartoznak.) Cikkük alap gondolata, hogy a munkavállalók és a munkaadók hatalmi helyzete a munkaerőpiacon eleve aszimmetrikus. Ez azt jelenti, eleve adott egy ellentmondás, egy feloldhatatlan helyzet az ipari társadalomban, s ez a hatalmi helyzeteket összemérő munkaerőpiacon (is) jelentkezik.

A munkaerőpiac tehát hatalmi intézmények és cselekvési stratégiák, ellenérdekű hatalmi folyamatok színtere és szerveződése. Offe tanulmányát nem utolsósorban éppen emiatt a kiindulópont miatt válogattam be a kötetbe.

Offe és K. Hinrichs álláspontja kifejezetten az elvont és teoretikusan is absztrakt liberális munkaerőpiac képviselői ellen fogalmazódott meg. Ettől függetlenül a szakirodalom nem egy képviselője Offét is a liberális piacelfogás követőjének tekinti – így például Sengensberger⁷, mivel Offe a munkaerőpiacot még a fogalmakban is a piaci kategóriáival (kereslet-kínálat stb.) jellemzi. Nem kívánunk ebben a vitában állást foglalni, inkább a szerzők néhány gondolatára, azok néhány szociológiaiilag termékeny és fontos összefüggésére hívnám fel a figyelmet.

Mindenekelőtt arra, hogy a munkaerőpiac nem közgazdasági kategória. Nem közgazdasági – éppen az Offe által is idézett marxi és polányi alapigazságok miatt. A munkaerőpiac ugyanis az érdekek és értékek, hatalmi folyamatok és életmódminták együttese, ahol társadalmi helyzetek és lehetőségek állnak egymással komplementer viszonyban.

Offe részletesen elemzi a piaci szereplők szociális helyzetéből fakadó esélyeket. Megállapítja – és itt nyíltan is a marxi instrukciókhoz csatlakozik –, hogy a munkaerőpiac kínálati oldalának szereplője: a munkavállaló sohasem tudja hatalmi helyzetének aszimmetriáját pusztán piaci stratégiákkal kiegyenlíteni. Ezért mindenhol és minden tekintetben – tehát az üzemben éppúgy, mint a társadalomban – a kollektív érdekegyeztetés és együttműködés eszközéhez, illetve a politikai eszközök rendszerének befolyásolásához nyúl.

A tanulmány érdeme, hogy Offe a munkavállalók „hátrányos csoportjainak” társadalmi és munkaerőpiaci helyzetét is ebből az alapállásból írja le.

Így a munkanélküliséggel sújtott csoport nem pusztán a

⁷ Sengensberger, W.: Struktur und Funktionsweise von Arbeitsmärkten. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 1987. 17. o.

munkaerőpiac keresleti és kínálati viszonyainak „eredménye”, hanem a hatalmi pozíciók aszimmetriájának, eredendő egyenlőtlenségének szociális csoportokba csomagolt megjelenése. Számomra Offe gondolatvezetése itt is döntő fontosságú. Hiszen hányszor gondolkodunk a saját társadalmunk leírásában és az új problémáink felismerésében a közgazdaságtan és nem a szociológia kategóriáiban. Fontos ez a cikk intenciója a magyarországi munkanélküliség megítélésében és leírásában is.

Offe szemléletmódjának talán harmadikként említésre méltó erénye (a többi mellett) a társadalom dinamikájában való gondolkodás. Offe ugyanis nem egyszerűen leír, hanem számára a társadalom maga is ellentétes viszonyok és rendszerek mozgásából az intézményeket képviselő szereplők cselekvéséből áll. A háziasszony, aki a munkaerőpiacról történő kivonulásával a „hátrányos helyzetű csoportba” kerül, nem szenvedő alanya az egész mechanizmusnak, hanem aktív, ellenstratégiákat kidolgozó, érvényesítő szereplő, „válaszolólény”, akinek a választási lehetőségei mozognak kényszerpályákon.

A tanulmánykötet harmadik írása, Johannes Berger: A függő foglalkoztatás fejlődési trendjei és a munka jövője című tanulmánya az előző két munkához szorosan kapcsolódik, ugyanakkor témaválasztásában empirikusabb, tényesebb.

A kapcsolódási pontok között az első helyen a „munka-társadalom” (Arbeitsgesellschaft) válságának kérdése áll. Berger, aki a kiindulópontként elfogadott válság empirikus bizonyítékait is keresi, leírja a Német Szövetségi Köztársaság foglalkoztatási viszonyainak átalakulását, utalva arra a már ma is tapasztalható tényre, hogy a munkanélküliség nem egyszerű módon – a hagyományos eszközök alkalmazásával

– szüntethető meg, mivel maga a foglalkoztatási rendszer működése sodorja ki a partvonalon túlra a foglalkozás nélkül maradók százazeit.

Az elméleti tér, a kapcsolódási pontok másik síkja az a háttérvita, amely éppen a munkanélküliség jelentkezése miatt robbant ki az NSZK-ban. A „munka eltűnése” hangzott egyfelől, „a társadalom átalakulása a munka nélküli társadalommá”⁸ hallatszott másfelől. S miközben könyvek és publikációk sokasága, konferenciák és szimpozionok serege bizonygatta egyik vagy másik –, illetve az ezekből kinövő számos – álláspont igazát, Berger valódi szociológusként a tényeket nézi. Állásfoglalása állásfoglalás e vitában, s kötőanyaga a valóság.

A foglalkoztatás trendje a bérmunka növekvő előretörését mutatja. Az NSZK-ban 1986-ban a 25,7 millió aktív keresőből már csak 12,7% tevékenykedett önálló keresőként. Azonban a számok mögött nem látszik az az átrendeződés, ami a munka társadalmi funkciójában jelent meg, s amely a munkatevékenység fokozatos leértékelődését, az emberi tevékenységek más típusainak előretörését jelentette. A tanulmány itt kapcsolódik a Gert Schmidt által felvetett kérdésekhez is, ugyanis a munka szerepének, funkciójának átrendeződése éppen a Schmidt által leírt szociális racionalizáció előretörését jelenti.

⁸ Ebből a vitából csak néhány munkát emelünk ki: *Glaser, H.*: Das Verschwinden der Arbeit. Die Chancen der neuen Tätigkeitsgesellschaft. ECON Verlag, Düsseldorf–Wien–New York, 1988. *Afheld, H.–Rogge, P. G.* (szerk.): Geht uns die Arbeit aus? Peller Verlag, Stuttgart, 1983. *Stix, G.*: Die Arbeitslose Gesellschaft (Alptraum, Hoffnung oder Missverständnis). Orac Verlag, Wien, 1978. *Föppl, Chrst.*: Arbeitslosigkeit ist heilbar. Ein Aufrufung zum gemeinsamen Handeln. Kösel Verlag, München, 1983.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra a gazdaságelméletileg nem elhanyagolható összefüggésre is, ami Berger tanulmányában felvetődik. A munka „átértékelődése”, centrális jellegének elvesztése ugyanis gazdaságilag prosperáló időszakban következett be. Sőt a két millió fölötti munkanélküli is a gazdaság hihetetlenül magas értékelőállító-képességének időszakában szorult ki a munkaerőpiacról.

Az ok roppant egyszerű: a „maradék” munka termelékenysége emelkedett. Lehet persze a kérdéskört úgy értelmezni – mint ahogyan az nálunk divatos –, hogy a hatékonyság növekedett. Azonban itt megint az okok és a magyarázatok a lényegesek. Ez az okozati láncolat a tanulmány kereteibe már nem fér bele, implicit megtalálható benne. Arról van szó, hogy a munka társadalmi helyzetének megváltozása az élettevékenységek kitágulásával járt együtt, ami aztán a társadalmi értékek visszaáramlását idézte elő a termelőtevékenység egészére nézve. Nagyon egyszerűen szólva, pl. a kultúra révén vagy a szabadidő során megszerezhető „személyiségi többlet” lecsapódott a munka világában is. Így aztán a Berger által kimutatott trendek igazságértékei valóban bizonyító erejűek.

A tanulság kimondása számunkra túl direkt lenne, az olvasóra bizzuk. Csupán figyelmeztetni szeretnék arra a minden flexibilitást nélkülöző munkaidő-szabályozásra, amelyet eddig – 1989. májusáig – még az összeomlással fenyegető magyar gazdaság átalakítási kényszere sem volt képes megmozdítani.

Helmut Wiesenthal Racionális választás. Egy társadalomtudományi paradigma alapelvei, elméleti területei és új vonásai című tanulmánya bizonyára az igényesebb olvasók tetszését fogja elnyerni. Wiesenthal ugyanis egy ősrégi szociológiai problémát feszeget, hogyan lehetséges a társadalmi

együtműködés akkor, amikor a társadalomban csak személyiségükben autonóm individuumok léteznek.

A tanulmány két szociológiai elméleti irányzat között – s mindkettő fellelhető Bielefeldben is – próbálja meg az átjárásra alkalmas hidat kiépíteni. Egyfelől a struktúraelméletek – amelynek egyik legnagyobb szaktekinetelye N. Luhmann, a bielefeldi egyetem professzora –, másfelől a cselekvéseméletek – melynek egyik képviselője éppen a Wiesenthalhoz közelálló Offe – elméleti előfeltevései és szinte évszázados hagyományai között kell egy fogalmi bázisban is új magyarázatot találni.

A kérdés aktualitása – és ez nem meglepő – nem pusztán a szociológia elmélettörténetében található. A kérdés ugyanis mindenfajta szociális innovációnak alapproblémája. Vagyis a struktúrák által meghatározott módon zajlik-e le a társadalmi cselekvések sorozata és akkor a társadalmi folyamatok lefolyása, eredménye, egyenlege az ember tehetetlenségétől kísért-e; avagy az emberi döntések és magatartások alkalmassak-e bizonyos – hatásaiban a társadalom intézményes rendszerét is érintő, új társadalmi tényállások kialakítására.

Wiesenthal nem véletlenül kérdezi ezt. Mint a Német Szövetségi Köztársaság alternatív politikai erőinek, a Zöldeknek egyik vezető társadalomteoretikusa maga is érdekelt – és nem csak személyében –, a kérdéskör minden árnyalatának újragondolásában. A társadalmi-politikai helyzet élesen veti fel például azt a kérdést, hogy miképpen lehet jövőorientált cselekvési célokat a valóság fogságában vergődő cselekvések pszichikai és szociológiai síkjában érvényre juttatni.

E kérdés megválaszolásához a tanulmány a cselekvésemélet alapvető revízióját végzi el. Elégtelen magyarázatnak tekintti az eddigi modelleket, de nem vállalja fel a strukturalista megközelítéseket sem. Egy új elméletet, a „racionális

cselekvés” elméletét dolgozza ki Wiesenthal. Ebben az új megközelítésben sikeresen kamatoztatja a különböző szociálpszichológiai és pszichológiai irányzatok eredményeit.

Mi az új racionális cselekvésemélet lényege? Mindenekelőtt az, hogy beépíti a cselekvések folyamatába a kényszert mint határfeltételt, de anélkül, hogy ebből merev, rögzített struktúra-előfeltételt csinálna. A cselekvés ezért „választó-cselekvés”, amely mindig csak stratégiailag, tehát a jövő tételezésben haladható meg. Ebben a cselekvéseméletben – amely mint Wiesenthal írja, „lesoványodott” – a normák mint lehetséges választási lehetőségek költségei szerepelnek. Az individuális választások mögött előnyösebb alternatívák nyeresége áll, annak a stratégiai képességnek az elnyerése és választása, mely egy más jövő felé orientálja a társadalmi együttműködés területeit is.

Ezen a ponton Wiesenthal tanulmánya már nem pusztán nyencsemege. Minden stílusbeli nehézsége ellenére a mai magyar társadalomban is hasznosítható üzenet olvasható ki a szövegből: az emberi együttműködés új típusának körvonalai. Olyan elmélet keretei, amely azokat a cselekvési lehetőségeket vizsgálja... ahol a racionalitás éppen abban van, hogy egy cselekvő az előnyösnek tűnő választásokat éppen egy jövőtudatú identitáskonceptióra hivatkozva zárja ki! „Nem vagyok az, aki elfelejti, hogy holnap is választani kell.”

Werner Rammert tanulmánya – Technika a mindennapokban – minden bizonnyal a mai Magyarországon nem nyerné el az „aktuális” jelzőt. Azonban a fejlődés remélhetőleg afelé halad, hogy előbb-utóbb az írásban felvetett gondolatok mögöttes problémái visszaköszönnek majd a hazai valóságban is. Természetesen jól tudom, hogy már a mai magyar valóság is számos olyan kérdést, konfliktust hordoz,

amelyekre a válasz a Rammert által kifejtett paradigmákban adható meg, azonban e jelenségek egyrészt elszigeteltek, másrészt a politika, a hatalom demokratizálódása mögött ma a közfigyelem háttérébe is szorulnak.

Az írás a mindennapi élet megváltozását elemzi. Azt a tényt, hogy a mindennapi lét a technika és technológiai fejlődés eredményeivel telítődik. Vajon hova visz mindez? – kérdezi Rammert. Igaza van-e azoknak a szélsőséges véleményeknek, filozófiai vagy szociológiai álláspontoknak, amelyek a technikai folyamatok előrehaladását az elidegenedés új formáiként, vagy ellenkezőleg az új felszabadulás jeleként értékelik?

A tanulmány a válasz keresésében szorosan kapcsolódik a „bielefeldi hagyományokhoz”. Egyfelől azokhoz a kutatásokhoz, amelyek ebben a témakörben születtek (Rammert, Offe, Schmidt), másfelől ahhoz a szemlélethez, amit a bielefeldi szociológia képvisel, a szélsőségek meghaladásának, a leegyszerűsítések elutasításának értékeihez.

Rammert bemutatja tehát azt a sokoldalú, sokfelé elágazó és ellentmondásos folyamatot, amit a mindennapi élet szerveződésében a technológiai és technikai fejlődés eredményez. Mert valóban, a hatásokat nem lehet letagadni, sem azokat a drasztikus hatásokat, melyek pl. a gondolkodás és tudat rendszereiben keletkeznek, sem pedig azokat a következményeket, amelyek a mikroelektronika alkalmazásával a politikai és az érdekképviselési szférában alakulnak ki.

Rammert okfejtései egy nálunk is ismert – elsősorban Lukács György és Heller Ágnes kutatásai révén⁹ kategória újraértelmezését jelentik. A mindennapi élet fogalmának

⁹ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. Heller Ágnes: A mindennapi élet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

újraalkotásáról van szó, azonban nem az említett hazai tradíciók (értékeléstől és megítéléstől telített) fogalomrendszerében. Rammert egyszerű szociológiai kategóriaként tárgyalja, amely nem az ipar- és munkaszociológia fogalma, tehát nem tartozik a munka világához sem. Paradoxon, hogy e különbségtévést éppen a modern elektrotechnika tette lehetővé: a technikai fejlődés a munka hatékonyságának növelésével a munkán kívüli létformák szerepének növekedését hozza magával, annak az új életformának keletkezését, amely felvetette a mindennapi élet technicizálódásának szociológiai kérdéseit.

Hans-Joachim Braczyk tanulmánya Konszenzusvesztés és új technológiák. A nukleáris újrafeldolgozó létesítmények körüli konfliktus példája mint a technikai változások társadalmi vezérlésének esete úgy gondolom ismerős lesz a magyar társadalom Bős-Nagymaroson és Ófalu vitatkozó közvéleménye előtt. A tanulmány a modern társadalmak és a technikai rendszerek viszonyáról kíván szólni. Braczyk mindezt eltérő aspektusban tárgyalja, mint Rammert, hiszen a modern technológiai rendszerek társadalmi legitimációját, a politika és a technológiai haladás, a munka társadalmi (Arbeitsgesellschaft) társadalomelméletileg feltett kérdéseit igyekszik tisztázni.

Braczyk vizsgálódásának kiindulópontja az a valóságos tényállás, hogy a mai társadalmi-gazdasági helyzetben a modern technológia a „legitimításáért” küzd.

Amíg „ment a szekér”, tehát mindaddig, amíg a modern technológiai rendszerek a II. világháború utáni jóléti fejlődést szolgálták, a társadalom tagjai és mozgalmi „nem kételkedtek” a modern technológiai rendszerek hasznában.

A mai társadalmi valóságban azonban a modern technológia mint „rizikófaktor” vonult be a köztudatba. E tény

természetesen azt is jelenti, hogy megbomlott az a konszenzus, amely a modern technológia társadalmi alkalmazásának háttérében kialakult. A társadalmi vitákat az atomenergiáról szóló okfejtések, a modern energiarendszerek veszélye, a környezetvédelem témái uralják.

A tanulmány úgy gondolom, mindenképpen hasznos olvasmány. És haszna nemcsak abban van, hogy a magyarországi viták és problémák számára is nyújt egyféle értelmezési keretet. Tanulságos annak is utánagondolni, hogy hányféleképpen, hányféle megközelítésben és problémarendszerben lehet ugyanarról a kérdéstről írni, és gondolkodni. Braczyk ugyanis nem a technológiai rendszerek termelési rendszeren belüli alkalmazását, nem a hétköznapi élet technikai eszközökkel való telítődését vizsgálja, hanem valahol a társadalomelmélet és makropolitika szintjén elemez. De ez a témamegközelítés is befér Bielefeld sokarcúságába. Igaz, a cikk szerzője nem az egyetemen dolgozik, hanem az egyetem tőzsomszédságában működő – de az egyetemmel szoros kapcsolatot fenntartó – „piacorientált” kutatóintézetben (ASIF). Mégis az írás sajátos szemléletmódja révén hozzátartozik a bielefeldi műhelyhez.

Napjainkban sokan fordulnak Japán felé. Nemcsak Magyarország, hanem a nyugat-európai országok, az Egyesült Államok vagy Ázsia országai is. Hajo Weber tanulmányában – A piac és az állam között. A japán és a német technológia-politika szempontjai – Japán egy minta, megfigyelésre és leírásra érdemes modell. A kérdés ugyanis nemcsak az, hogy miben különbözik Japán az NSZK-tól, hanem az is, hogy miért.

A különbségeket nem nehéz számba venni. Nem pusztán az ipari termelés statisztikai adatai, a japán gazdasági csoda jelzik a japán út sajátos és egyedülálló jellegét, hanem a japán

gazdaságirányítás struktúrája: a piac és az állam hatékony kombinációja is.

A tanulmány ebben, a két elv egyedülálló kombinációjában látja a „japán csoda” lényegét. E két elv egy olyan szerkezetben valósul meg, amelyet Hajo Weber „technokorporativizmusnak” nevez.

E technokorporativizmus sajátossága – egyedülállósága –, hogy mind a stratégiai döntési rendszerekben, mind az intézmények és irányítási-vezetési szervezetekben sokoldalúan összehangolt, egymáshoz illeszkedő integrációs mechanizmusok működnek. Az állam nem gazdaságellenes, a gazdaság pedig nem államellenes. Ezt azonban csak úgy lehetett elérni, hogy tudatosan kiépítették és fenntartották azokat a közvetítő mechanizmusokat, amelyek az állam és piac között a japán társadalom összefüggéseiből kiindulva végzik a társadalomba ágyazott innováció vezérlését.

Az írás elutasítja azokat a leegyszerűsítő kiindulópontokat is, amelyek a japán fejlődés magyarázataként a világon mindenütt felvetődnek, mint például a hagyományokra – kultúrára, a japán ember hagyományos munkaszeretetére – utaló álláspontok. De ilyen a japán ember hagyományos kollektivitását emlegető nézet is.

Hajo Weber tanulmányának izgalmas fejezete a Német Szövetségi Köztársaságot elemző rész. A magyar társadalom számára a nyugatnémet érdekegyeztetési mechanizmus modell, minta és példa. Hajo Weber számára azonban nem működő korporativizmus – legalábbis a japán társadalommal összevetve.

A működőképtelenséget bírálóan illusztrálja Hajo Weber „esettanulmánya” egy nyugatnémet technológiafejlesztő projektről. Az érdekek – amennyiben nem integrálja őket egy működőképes struktúra – a technológiafejlesztés gátjai,

hangzik a megszívlelendő tanulság. Szükségesnek tartom azonban hangsúlyozni, hogy ez az evidencia a nyugatnémet társadalom szociológiai tapasztalatainak értékelése során fogalmazódik meg.

A kötet utolsó tanulmányának egzotikus volta aligha vitatható. Pedig emellett az írás fogalmi rendszere, a nagyváros leírása mind a szociológus, mind a laikus olvasó szemszögéből nézve hallatlanul izgalmas.

Rüdiger Korff – a bielefeldi szociológustársadalom ifjabb generációjának képviselője – éveket töltött a „fejlődő világ szociológiája” kutatási projekt keretében az ázsiai nagyvárosban, Bangkokban. Leírása – Informális szektor vagy piacgazdaság – így a szemtanú hitelessége a szociológus pontos elemző munkája mellett.

Ami a hazai gazdaság elemzői számára nem minden tanulság nélküli az a gazdaság Korff által adott analízise, amelyben nemcsak a hivatkozás történik Offére, a kar kiemelkedő szociológusára, hanem a szemlélet kereteit adó leírás alapja is Offétől ered. A tanulmány empirikusan bizonyítja ugyanis az olyan gazdasági rendszerfogalmak használhatatlanságát, mint például formális-informális szektor, s helyükbe Offe – szervezetszociológiai kutatásai nyomán kialakult – kategóriáit állítja. A gazdaság így a gazdasági rendszeren belül egy több szintű cselekvési és hatalmi rendszer, mely a város – Bangkok – ellátásában egységes egészként működik, és csakis ebben a feladatkörben működhet egységes mechanizmusként. A tanulmány másik szellemi ihletője F. Braudel kapitalizmus-felfogása.

A tanulmány magvas gondolatmenetét, amelynek Braudel a forrása – piacról és kapitalizmusról – mindazoknak ajánljuk, akik akár az egyik, akár a másik fogalom „bűvöletében” élve és gondolkodva óhajtanak a gazdaságról bármit is mon-

dani. A Korff által adaptált gazdaságelmélet újdonsága miatt alkalmas nemcsak egy ázsiai formáció társadalmának leírására, hanem minden olyan társadaloméra, amely egymással logikailag – hangsúlyozzuk, logikailag – ellentétes elveket integrál egy feladat megvalósítására orientálódó cselekvés-térbe.

Korff tanulmánya adalék a városszociológia új útjaihoz is. Ahhoz az úthoz, amely megpróbál a nyugati kultúrákból kilépni, és a kutatás céljait a nem ipari társadalmak településeinek vizsgálatában találja meg. Fontos új szempontok ezek, mivel az amerikai és a német „átlagturista színvonalát” megüítő útikönyvek helyett a társadalomtörténetek útikönyveit írják meg a kutatók. Ez a jövőben még fontosabb lesz, mivel a társadalmak összehasonlító vizsgálata számos olyan kérdést is tisztáz majd, melyet kizárólag a saját társadalomalakzatra összpontosító figyelem elmulaszt.

Könyvünk válogatás. Noha nem képviseli a bielefeldi szociológiai műhely valamennyi kutatási irányát és eredményét, keresztmetszetét adja annak a kimagasló szellemi tevékenységnek, amelynek a bielefeldi egyetem ad otthont. A kötet tanulmányainak kiválasztása során nemcsak az a szándék vezetett, hogy a magyar olvasók figyelmébe a legfrissebb kutatási eredményeket ajánljuk a legkiválóbb bielefeldi kutatók tollából – e legutóbbi hét esztendő munkájának terméséből válogattunk –, de előkelő helyet foglalt el szempontjaink között az is, hogy e kiadvány a magyarországi társadalmi és gazdasági problémák feltárásához, jobb megértéséhez és megoldásukhoz is járuljon hozzá.